

**BİZANS RESİM SANATINDA YANAN ÇALI ÖNÜNDE MUSA'NIN
ÇIPLAK AYAK VE SANDALETLERİ**

**Moses' Sandals and Barefoot in front of the Burning Bush in Byzantine
Painting**

(Makale Geliş Tarihi: 02.08.2019 / Kabul Tarihi: 02.12.2019)

Hatice DEMİR*

Öz

Bizans resim sanatında, *Yanan Çalı Önünde Musa'nın Çıplak Ayak ve Sandaletleri* sahnesinde, Musa'nın sandaletleri ve çıplak ayaklarının ikonografisi oldukça önemlidir. Kitab-ı Mukaddes'te sandalet ve çıplak ayak kavramı birçok yerde, birçok amaç ile birlikte geçer. Bizans resim sanatı kapsamında çıplak ayak ve sandalet ile ilgili göndermelerin en önemlileri Musa ile bağlantılı olanlardır. Ancak sandalet, çıplak ayak gibi göndermelerin başka isimlerle de anıldıkları gözlemlenir. Davud, Yeşu, Yeşeya, Rut, Süleyman ve İsa bu isimlerden bazılarıdır. Sandalet ve çıplak ayak ile bağlantılı olan kavramların geçmişi çok tanrılı döneme kadar uzanır. Sandaletin rengi, biçimi Hıristiyan ikonografisinde oldukça önemli bir yer tutar. Bizans resim sanatında Musa'nın tasvirlerde yer alan sandaletleri genelde pedila ve caligae tipindedir. Bizans resim sanatı kapsamında, en erken örnekler kilise duvar resimleri ve mozaik panolarıdır. Daha geç dönemlerde sahne, kitap resmi ve ikona örneklerinde de görülür. Sahnede dönemlere göre bir gelişim gözlemlense de, sahnenin en önemli ikonografik elemanı olan Musa'nın sandaletlerinin tasvirinde bir homojenlik yoktur.

Anahtar Sözcükler: Yanan Çalı, Musa, Çıplak ayak, Sandalet

* Dr. Öğretim Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Dr. Instructor, Kastamonu University, Institute of Social Sciences, hdemir@kastamonu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5801-5841>

Abstract

The iconography of Moses' sandals and barefoot in the scene of *Moses Loosening His Sandals in front of the Burning Bush* is important in Byzantine painting. The concept of sandal and barefoot are mentioned for many times both in the Old and the New Testament. In the context of Byzantine art the most important references of barefoot and sandals are those linked to Moses. However, sandals and barefoot can also be linked with other names and purposes. David, Joshua, Isaiah, Ruth, Solomon and Jesus are some of them. The history of the concepts linked to sandals and barefoot dates back to the polytheistic era. The color and the shape of the sandals take an important place in the iconography of Christian painting. The earliest examples in Byzantine painting can be seen in mural paintings and mosaic panels. In later periods the book illumination and icon samples can also be seen. Although there is a periodical development in the depiction of the scene, there is no homogeneity in the depiction of Moses' sandals.

Keywords: Burning Bush, Moses, Barefoot, Sandal

Giriş

Bizans resim sanatında, çıplak ayak ve sandaletlerin tasviri ikonografik olarak önemli bir yer tutmaktadır. Kitab-ı Mukaddes kaynak alınarak yapılan tasvirlerde, kutsal kişiler ve diğer önemli isimlerin (kral, bani ve diğerleri) ayaklarının çıplak olması ya da bot, çizme, sandalet gibi farklı ayakkabılar ile tasvir edilmiş olmasında, ikonografik manada bir hiyerarşi vardır. Hatta ayaklara giyilen ayakkabıların biçimsel özellikleri ve renkleri bile yine ikonografik bir hiyerarşi gereğince tasvir edilmiştir.

Çıplak ayak ve sandalet ile ilgili olarak Kitab-ı Mukaddes kaynaklı göndermelerin en önemlilerinden biri Musa ile anılmaktadır. Musa, Sina/Horeb Dağı'nda bir çalının arkasından gelen Rab'bin seslenişi gereğince sandaletlerini çıkarır ve 10 Emir Tabletlerini alır¹. Tanrı; Musa'ya seslenirken, kendisinden sandaletlerinin çıkarmasını ister. Bu isteğinde bir gerekçe vardır. Çünkü bastığı yer kutsal topraktır. Kitab-ı Mukaddes referanslı bu ifade daha sonra İbrani inancında yer alan liturjide önemli bir yer tutmuştur.

Musevi din görevlileri, Tapınak günlerinden başlayarak, Tapınağın en kutsal yeri kabul edilen Ahit Sandığı'nın bulunduğu birime girerken ayakkabılarını hep çıkarmışlardır çünkü bu dini bir gerekliliktir (Nacht, 1915:1-22).

Bu çalışmada Sina'da, Rab ve Musa arasında geçen diyalog gereğince Bizans resim sanatında, *Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken* sahnesi

¹ Yanan Çalı ve Musa geniş bilgi için bkz. (Ginzberg, 2003:502-505).

çalışılmıştır. Bizans resim sanatında çıplak ayak ve sandaletli tasvirlerin değerdendirilmesi yapılırken; kilise çok tanrılı dönem etkisi, erken dönem kilise babalarının görüşleri gibi etkenler de dikkate alınmıştır.

1. Kitab-ı Mukaddes'te Sandalet/Ayakkabı ve Çıplak Ayak ile İlgili Göndermeler

Kitab-ı Mukaddes'te ayakkabı (bot, çizme, sandalet) ve çıplak ayak kavramları sıklıkla karşımıza çıkar. Bizans resim sanatı kapsamında çıplak ayak ve sandalet ile ilgili göndermelerin en önemlileri hiç kuşkusuz ki Musa ile bağlantılı olanlardır. Ancak sandalet, çıplak ayak gibi göndermelerin başka isim ve amaçlar ile de Kitab-ı Mukaddes'te yer aldığı gözlemlenir. Davud, Yeşu, Yeşeya, Rut, Süleyman ve İsa bu isimler arasında en önemli olanlardır.

Kitab-ı Mukaddes'te çıplak ayak ve ayakkabı ile ilgili göndermelere ve bu ifadelerin ne amaçla söylendikleri aşağıda başlıklar altında değerlendirilmiştir.

1.1. Kitab-ı Mukaddes'te Çıplak Ayak ile İlgili Referanslar

Ağıt Anında Giymeme

2. Samuel 15:30; "...*Ve Davud Zeytinlik Dağı'nın yokuşundan çıkıyor ve çıkarken ağlıyordu ve başı örtülü idi ve **yalın ayak** yürüyordu ve kendisi ile beraber olan bütün kavim, herkes başını örtmüştü ve çıkıyorlar ve çıkarken ağlıyorlardı...*"

Müjdeleyici İmge Olarak

Yeşeya 52:7; "...*Dağlar üzerinde müjdecinin **ayakları** ne güzeldir, o müjdeci ki, selamet sözünü işitiyor, iyilik müjdesini getiriyor, kurtuluş ilan ediyor, Siyon halkına, "Tanrınız egemenlik sürüyor!" diye ilan ediyor...*"

Efesliler 6:14-15; "...*Böylece, belinizi gerçekle kuşatmış, göğsünüze doğruluk zırhını takmış ve **ayaklarınıza** esenlik müjdesini yayma hazırlığını **giymiş** olarak yerinizde durun...*"

Kutsal Görev İçin Kutsal Mekâna Girerken Ayakkabıları Çıkarma Gerekliği Belirtisi Olarak

Yeşu 5:15; "...*O zaman Yeşu yüzüstü yere kapanıp ona tapındı. "Efendimin kuluna buyruğu nedir?" diye sordu. Rab'bin ordusunun komutanı, "**sandaletini çıkar**" dedi, "Çünkü bastığın yer kutsaldır." Yeşu söyleneni yaptı...*"

Tanrı'nın Sina Horeb Dağı'nda Musa'ya seslendiği anda; Mısır'dan Çıkış 3:5; "...*Tanrı fazla yaklaşma" dedi, "**sandaletlerini çıkar**. Çünkü bastığın yer kutsaldır...*"

Bir Toprak Üzerinde Hükümranlık Elde Etme Sembolü Olarak

Yeşeya 20:1-2; "...Asur ordusunun başkomutanı, Asur Kralı Sargon'un buyruğuyla gelerek Aşdot'a saldırıp kenti ele geçirdiği yıl Rab Amots oğlu Yeşeya aracılığıyla şöyle dedi: "Git, belindeki çulu çöz, ayağındaki **sandaleti çıkar.**" Yeşeya denileni yaptı, **çıplak ve yalınayak** dolaşmaya başladı..."

Psalm 60:8; 108:9 "...Moab benim leğenimdir, Edom üzerine **sandaletlerimi/ayakkabılarımı** atıp, Filistin üzerinde zaferle bağırırım..."

Savaş, Kötülük ve Zulüm Göstergesi Olarak "Çıplak Ayağa/Çizmeye Kan Bulaşma"

"Süleyman'ın Özdeyişleri 1:15-16; "...Oğlum, yolda onlarla beraber gitme; Ayağını onların yolundan alıkoyma, çünkü onların **ayakları kötülüğe koşar ve kan dökmeye seğirtir...**"

1.2. Ayakkabı/Çizme/Sandalet ile İlgili Referanslar

Koruma/Kollama Göstergesi

Tesniye 29:5-6; "...Bende sizi kırk yıl çölde gezdirdim. Üstünüzdeki giysiler ve ayağınızdaki **pabuçlar** eskimedi..."

İbrani Geleneklerine Göre Akraba Evliliklerinde Ceza

Tesniye 25:8-10; "...Kentin ileri gelenleri adamı çağırıp onunla konuşacaklar. Eğer adam, "Onunla evlenmek istemiyorum" diye üstelerse, kardeşinin dul karısı ileri gelenlerin önünde adamın yanına gidecek, onun ayağındaki **sandaleti çıkaracak**, yüzüne tükürecek ve "Kardeşine soy yetiştirmek istemeyen adama böyle yapılır" diyecek. Adamın soyu İsrail'de "**Sandaleti çıkarılanın soyu**" diye bilinecek..."

Özel Ritüel/Liturjik Amaçlı Olarak

Mısır'dan Çıkış 12:11; "...Eti şöyle yemelisiniz: Beliniz kuşanmış, **sandaletleriniz ayağınızda**, değneğiniz/asanız elinizde olmalı. Eti çabuk yemelisiniz. Bu Rab'bin Fısıh Kurbanı'dır..."

Luka 15:22; "...Babası ise kölelerine, 'Çabuk, en iyi kaftanı getirip ona giydirin!' dedi. 'Parmağına yüzük takın, ayaklarına **sandalet giydirin!**'"

Yuhanna 1:27; "...Benden sonra gelen O'dur. Ben, O'nun **sandaletinin** bağını çözmeye bile layık değilim..."

Savaş, Kötülük ve Zulüm Göstergesi Olarak "Çıplak Ayağa/Çizmeye Kan Bulaşma"

Yeşaya 9:5; "...Çünkü cenkte **çizme** giyenlerin bütün **çizmeleri** ve kanda yuvarlanmış esvap yakılacak, ateşe yem olacak..."

1. Krallar 2:5; "...Seruya oğlu Yoav'ın bana ve İsrail ordusunun iki komutanı Ner oğlu Avner'le Yeter oğlu Amasa'ya neler yaptığını biliyorsun. Sanki savaş varmış gibi onları öldürerek barış döneminde kan döktü. Belindeki kemerle ayagındaki **sandaletlere kan buluşturdu...**".

Anlaşma Simgesi Olarak

Rut 4: 7-8; "...Eskiden İsrail'de akrabalık görevinin yerine getirildiğini ve mülk alım satımının onaylandığını göstermek için taraflardan biri **sandaletini çıkarıp ötekine verirdi**. Alışverişi yasallaştırmanın yolu buydu. Bu nedenle yakın akrabadan olan adam, "Sen kendin satın al" diyerek çağırıp Boaz'a verdi...".

Rüşvet Simgesi Olarak

Amos 8:6; "...Yoksulları gümüş, Mazlumları bir çift **sandalet karşılığında satın alsak**. Buğday yerine süprütüsünü satsak...".

Amos 2:6; "...Rab şöyle diyor: İsrailileri'in cezasını kaldırmayacağım, çünkü günah üstüne günah işlediler, Doğruyu para için, yoksulu bir çift **sandaletle sattılar...**".

Soylu Kadınlara Atıf

Ezgilerin Ezgisi/Süleyman'ın Şarkısı 7:1;

"...Ne güzel **sandaletli ayakların**,

Ey soylu kız!

Mücevher gibi yuvarlak kalçaların,

Usta ellerin işi...".

Kadınlara Süsü Olarak Eleştirel Yaklaşım

Yeşeya 3:18-23; "...O gün Rab güzel halhalları, alın çatkalarını, hilalleri, küpeleri, bilezikleri, peçeleri, başlıkları, **ayak zincirlerini**, kuşakları, koku şişelerini, muskaları, yüzükleri, burun halkalarını, bayramlık giysileri, pelerinleri, şalları, keseleri, el aynalarını, keten giysileri, baş sargılarını, tülbentleri ortadan kaldıracak...".

1. Petrus 3:3-4. "...Süsünüz örgülü saçlar, altın takılar, güzel giysiler gibi dışla ilgili olmasın. Gizli olan iç varlığınız, sakın ve yumuşak bir ruhun solmayan güzelliğiyle süsünüz olsun. Bu, Tanrı'nın gözünde çok değerlidir...".

Yolculuğa Hazırlık Esnasında Yasaklanan Şeylere Örnek

Matta 10:10; “...Yolculuk için ne torba ne yedek mintan ne **sandalet** ne de değnek alın...”.

Markus 6:9; “...Onlara **sandalet** giymelerini söyledi. Ama “iki mintan giymeyin” dedi...”.

Luka 10:4; “...Yanınıza ne kese ne torba ne de **sandalet** alın. Yolda hiç kimseyle selamlaşmayın...”.

Zahmetli Yolculuk/Spiritüel Manada Atribü

Yeşu 9:13; “...Şarap doldurduğumuz şu tulumlar yeniydi, bakın nasıl sıyrılip yırtılmış. Bunca yol geldiğimiz için giysilerimiz ve **sandaletlerimiz** yıprandı...”

Yeşu 9:5; “...Ayaklarında yıpranmış, yamalı **sandaletler**, sırtlarında da eski püskü giysiler vardı. Azık torbalarındaki bütün ekmekler kurumuş, küflenmişti...”

Yolculuğa Hazırlık/Spiritüel Manada

Elçilerin İşleri 12:8; “...Melek ona, “kuşağını bağla, **sandaletlerini giy**”. Petrus da söyleneni yaptı. “Abanı giy, beni izle” dedi melek...”

2. Çok Tanrılı Dönemde Sandalet ve Çıplak Ayak Kavramları

Yukarıda Kitab-ı Mukaddes kaynaklı çıplak ayak ve sandalet ile ilgili ifadeler, amaçlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu ifadelerden birçoğu gerek liturjik ve gerekse günlük hayatta yer alan İbrani gelenekleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu bağlamda, Mezopotamya ve Akdeniz kültür çevresinin, ayakkabı/sandalet ve çıplak ayak ile ilgili kavram ve geleneklerinin neler olduğu ve kavramların inanç boyutu ile olan bağlantısının da incelenmesi gerekmektedir.

Tıpkı Kitab-ı Mukaddes kaynaklı İbrani geleneklerinde olduğu gibi, Anadolu/Akdeniz/Mezopotamya/Yunanistan çok tanrılı inanç dönemlerinde de sandalet ve ayakkabı; hâkimiyet, yolculuk, tapınak, statü, yaşamın simgesi, liturji, kutsiyet gibi kavramlar ile ilintili olmuştur.

Bunlardan ilki hâkimiyet, güç ve iktidar ile bağlantılı olandır. Kitab-ı Mukaddes Yeşuya 20:1-2, Psalm 60:8 ve Psalm 108:9’deki ifadelere göre, ayakkabıyı ayaktan çıkarmak bir güç göstergesi ve bir toprağın başkasının hükümranlığı altına girmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda ayakkabı/sandalet hâkimiyet, egemen olma ve bölge ya da topluluğa hükmetme anlamlarında kullanılmaktadır.

Bu İbrani geleneğinin, kendinden önceki Mezopotamya, Mısır ve kültür çevresi etkileri taşıdığı gözlemlenmektedir. Örneğin Anadolu odaklı Hitit yasalarına bağlı olarak, 22’ a numaralı kanunda da belirtildiği üzere; “... eğer bir erkek köle kaçarsa ve birisi onu geri getirirse, **ona ayakkabularını verir**...” ifadeleri kulla-

nılmaktadır² (Shveka, 2012:100). Hitit kanununun da deklere ettiği gibi, kaçan kölenin ayakkabılarını, yakalayanına vermesi aslında bir hâkimiyet ve egemenlik göstergesidir. Başka bir örnekte ise Eski Mısır'da sandalet kraliyet ve iktidar gücünü göstermesi adına da önemlidir. Ancak tam zıddı anlamda zayıflık ve ılımlılık ile de özdeş bir durum aldığı gözlemlenir (Achrati, 2003:479).

Bu geleneklerden bir başkası ise yolculuk için özel bir önemi olan bir obje olarak kabul edilmesi olarak kabul görendir. Kitab-ı Mukaddes'te ayakkabı/sandalet en çok spiritüel manada gerçekleşen yolculuk için kullanılmıştır. Yeşu 9:5 ve Yeşu 9:13'te zahmetli kutsal yolculuk sonrası eskimiş sandaletlere gönderme vardır.

Bu zahmetli yolculuk ile bağlantılı olarak, Sümer ve diğer Mezopotamya kültür çevresi için önemli bir tanrıça olan İnanna'nın yer-yeraltı dünyası arasındaki seyahatini kolaylaştıran en önemli atribütlerinden birisinin sandaletleri olması ile benzerlik gösterir. Bu bağlamda, İnanna yer altına indiğinde, yedi kapının her birinde, çıkarması gereken kıyafetlerinden birisini sandaletleri oluşturmaktadır (Adair, 2008:41-42). Benzer bir şekilde, zahmetli yolculuktan korunma için bir gönderme de Hurri ve Hitit mitolojisinde yer alır. Fırtına tanrısı Teşup'un erkek kardeşi ve veziri olan Taşmişu için "...ayaklarına rüzgârdan/rüzgâr gibi ayakkabı giysin...çalı/fırça ayaklarını engellemesin, taş ayağını acıtmasın..." ifadeleri kullanılmıştır (Güterbock ve Hoffner, 1997:231).

Ruhani yolculuk için sandaletin önemli bir obje olması, Yunan mitolojisinde de karşımıza çıkar. Tanrı Hephaistos tarafından altından yapılan ve *tālāria*³ olarak bilinen Hermes'in kanatlı sandaletleri de bu bağlamda önemlidir. Bilindiği üzere Hermes, Zeus'un habercisidir ve Hermes'in altından kanatlı sandaletleri onun hareket kabiliyetini kolaylaştırmada ve yolculuğunda önemli bir atribüdüdür.

Yunan mitolojisinde, Hermes'in tanrılar âlemindeki seyahatini kolaylaştıran en önemli atribüsü olan *talaria*/kanatlı sandaletleri ile benzer işlevleri olan örnekleri Hitit ve Mezopotamya mitolojilerinde de görmek mümkündür.

Örneğin Hitit mitolojisinde, hava tanrısı Telepinu'nun; Hitit panteonundaki diğer tanrılar ile tartışması sonucu üzülmesi ve yer altına çekilmesi esnasında ayaklarına yanlış⁴ ayakkabı giydiği belirtilir (Haentjens, 2002:174). *Yanlış ayakkabı*

² Diğer taraftan ayakkabı; bir ödüllendirme aracı olarak da karşımıza çıkabilir. Hitit mitolojisinde ayakkabı, Tapınak ile de özdeşleşir. Örneğin bir kitabede; "...Tapınak görevlisi yatağından kalktı ve kralın önünde dikildi ve kral/lugal onu kaldıranı bir ayakkabı ile ödüllendirdi..." ifadeleri kullanılır (Güterbock ve Hoffner, 1997:251).

³ Pedilanın farklı bir varyasyonudur (Wright, 1922:28).

⁴ Yeraltına yapılan bu ritüel ve ayakkabı arasındaki ilişki için Yunan mitolojisinde benzer bir örnek yoktur (Haentjens, 2002:177).

ifadesi ile ayakkabının âlemler arasındaki yolculuk için önemli bir atribü olduğu sonucu çıkartılabilir.

Ayakkabı ve özellikle sandaletin; biçimsel özellikleri ve rengi, toplumsal statüyü göstermesi adına önemlidir. Bizans resim sanatı kapsamında tasvir edilen figürlerin, ruhani (İsa, Meryem, melek, peygamber, havari, aziz/e), ya da profan (bani, kilise babası, imparator, imparatoriçe) manada sosyal bir statüye sahip olmasına göre ayaklarındaki ayakkabıların biçimleri ve renkleri de bir hiyerarşi dâhilinde tasvir edilmiştir. Örneğin kutsal ve soylu kadınlar ayaklarında ayakkabıları ile tasvir edilmiştir. Bizans resminde kadınların çıplak ayak ile tasvir edilmelerine çok sık rastlanmaz⁵. Sosyal statü göstergesi olarak, bu gelenek gereğince Hitit mitolojisinde kıyafetler tasvir edilirken, kadınların ayakkabı rengi olarak kırmızı kullanıldığı bilinmektedir⁶

Bizans resim sanatında özellikle kutsal kişilerin çıplak ayaklı olması ya da sandaletlerine yüklenen kutsiyet ve statünün başka bir yorumunun, Sümer mitolojisinde İnanna'ya da atfedildiği gözlemlenmektedir. Sümerlere ait bir şiirde, Tanrı Enlil'in; cenneti İnanna'nın başına taç ve yeri ayaklarına sandalet yaptığından bahsedilmektedir⁷ (Kramer, 1979:96).

Hayatın sembolü olarak kabul edilen sandalet, dünyeviliği⁸ de ifade etmesi adına önemli bir atribüdür. Bu nedenle âlemler arasında geçişi sağlayan bir aracı konumundadır. Bu bağlamda araştırmacı Wilkinson (1994:177); sandalet bağı ile Mısır tanrı/tanrıçalarının ellerinde tuttıkları ankh arasında bağlantı kurar. (Resimler 1 ve 2) Ankh bilindiği üzere, Antik Mısır'da hayatın sembolü olarak kullanılmıştır. Resim 2'de de görüldüğü üzere *caligae* ve *pedila* tipi sandaletler; Mısır hiyeroglif alfabesi 33. işaretinde sandalet “*tbl*” ile gösterilir ve *chebet/şebe(t)*⁹ olarak

⁵ İbrani toplumu dışındaki kadınlar için bu kural çok geçerli değildir. Örneğin *İsa'nın Kuyu Başında Samiriyeli Kadın ile Konuşması* sahnesinde *Samiriyeli Kadın* genelde çıplak ayak ile tasvir edilmiştir. Samiriyeli Kadın; Roma Samaritana Katakombunda sandalet ve Ravenna Sant'Apollinare Nuovo örneklerinde ise yalın ayaklıdır. Havva'nın tasvirleri de diğer bir örnek olarak verilebilir. Havva Bizans resim sanatında genelde çıplak ayaklı tasvir edilmiştir. Bunun gerekçeleri arasında, Tanrı'ya olan itaatsizliği gösterilebilir.

⁶ Hitit mitolojisinde, kıyafet tasvirleri geniş bilgi için bkz. (Güterbock ve Hoffner, 1997:326).

⁷ Bu gelenek, Kitab-ı Mukaddes Psalm: 110:1'de; “...LORD; lorduma; düşmanlarımı, ayakucuna tabure yapacağım ana kadar, sağımda otur...” ifadeleri ile devam eder.

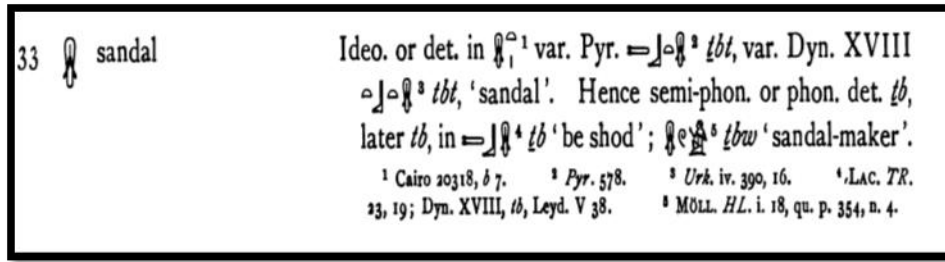
Bazı psalter örneklerinde Meryem de Tanrı'nın ayak taburesine benzetilir (Cannon, 2010:14).

⁸ Meryem ile bağlantılı olarak özellikle *Koimesis* sahnesinde, tabure üzerindeki Meryem'in kırmızı ayakkabılarının onun dünyevi yaşamına dair bir vurgu olduğunu savunan araştırmacılar da mevcuttur (Voiskounski, 2011:28-29).

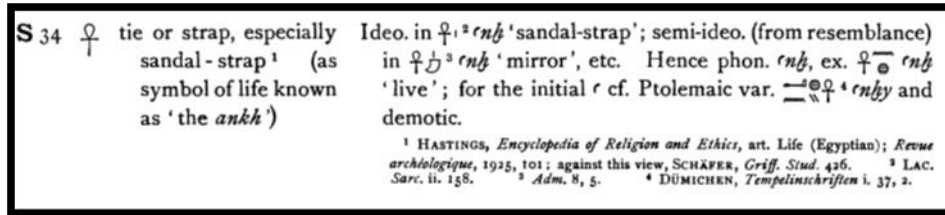
⁹ Etimolojik olarak *ciabatta* Arapça kökenli bir kelimedir. Fransızca'da; *savate* ya da *sabot*, İspanyolca'da; *Zapata-zapato*, Portekizce'de; *sapata* yani *sandalet* ile bağlantılıdır (El Or, 2012:437).

telaffuz edilir. Diğer taraftan Mısır hiyeroglif alfabesinin 34. İşaretinde (Resim: 2) ise ankh sandalet bağı olarak sembolize edilir. Bu bağlamda, dünyeviliği ve hayatın kaynağını göstermesi adına da sandalet bize güçlü bir önerme sunar¹⁰.

Wilkinson'un; ankh ve sandalet bağı arasında kurduğu bu bağlantıyı, Habas da (2009:151-154) sandalete dünyevi anlamlar yükleyerek güçlendirmektedir. Habas yapmış olduğu çalışmalarda; Ürdün ve İsrail başta olmak üzere, Ortadoğu'da 6. yüzyıla tarihlenen bazı kiliselerin eşiklerinde, banilerinin alicenaplığı ve yüceliğini sembol etme adına sandalet figürü tasvirlerinin yer aldığını belirtir. Sandalet böylece; şans, bolluk, refah, kutsama atribüsü olarak birçok katlı anlamda kullanılmış ve bir ritüel aracı olmaktan çıkıp, günlük hayatta da önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Sandaletin, refah sembolü olarak evlerde hatta hamamlar da bile karşılaşıldığı örnekler vardır (Resim: 3).

Resim 1: Mısır Hiyeroglif Alfabeti, Sandaletin Alfabede Yer Alması. (Gardiner, 1957:507).

Resim 2: Mısır Hiyeroglif Alfabetinde Sandalet Bağının Ankh Olarak Sembolize Edilmesi. (Gardiner, 1957:508).

Filistin, Arap ve Kuzey Afrika'da birçok kaya üzerine oyulmuş ayak izlerinin varlığı yine yukarıda bahsi geçen hayat-verimlilik-su ile ilintilidir. Vadi Dar-

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. (Gardiner, 1957:508).

bet, Vadi Yab'ath, Cezayir Ahaggar gibi çeşitli yerlerde mağara duvarlarına ve ölümden sonraki hayat inancı ile bağlantılı olarak bazı Mısır mezar örneklerinde sandaletler ortaya çıkartılmıştır. Bu örneklere; Mısır'da en çok Ti-n-Affelfelen Akkarin Ahaggar mezarlarında rastlanan örnekleri de eklemek mümkündür. Bahsi geçen mezarlarda arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkartılan sandaletler, ölümden sonraki yaşama sunulan bir çeşit sunu/hediye niteliği taşımaktadır¹¹ (Achrati, 2003:486-487).

Resim 3: Timgad'da (Cezayir) Bir Hamam Eşiğinde "Bene Lava" Yazıtlı Sandal Tasvirini. (Germain 1969, Pl.LVIII; Hamas, 2009:159).

Yukarıda bahsi geçtiği gibi sandalet/ayakkabının; Mısır, Mezopotamya, Güney İtalya ve Yunanistan topraklarında¹², çeşitli ritüellerde, adak ya da sunu amaçlı kült obje olarak kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin 1896-1898 tarihleri arasında Yunanistan'da Elefsis yakınlarında yürütülen kazılar esnasında, İsis mezarlı-

¹¹ Araştırmacı Achrati; kayalar üzerine oyulmuş el ve ayak izlerinin sembolizmi üzerine yapmış olduğu araştırma ile bağlantılı olarak *Deir el-Medina*'da 18. Mısır Hanedanlık dönemine ait TT8 numaralı mezarda, gömütün yanında üç çift sandaletin bulunduğu bahseder ve bu sandaletleri, ölümden sonraki yaşama sunulan bir adak olarak tanımlar. Geniş bilgi için bkz. (Achrati, 2002:486-487).

¹² Antik Yunan'a ait bir başyapıt olan İlyada'da bahsi geçtiği gibi, Agamennon'un sandaletleri şu şekilde bir kült obje olarak yerini alır; "... Agamennon uykudan uyandı, İlahi ses etrafında idi, oturdu, tunik ve ayaklarına güzel sandaletlerini giydi..." (Homeros, İliad 50:30).

ğı olarak bilinen, kadın ve özellikle kız çocuklarına ait mezarlarda, çizme/bot biçimli terakota vazolara rastlanmıştır¹³. Bu bot/çizme biçimli terakota vazoların en erken örnekleri M.Ö. 3000'lerde Sümerlerde görülmeye başlar. Bu vazoların Mısır'daki örnekleri, M.S. 2. yüzyıla aittir (Haentjens, 2002:171-174). Özellikle Mısır'da; bot/çizme görünümlü bu ritüel objesi, tıpkı başka bir ritüel objesi olan asa¹⁴ gibi, Mısır aristokrat sınıfı ile özdeşleşmesi çalışma konusu adına önemlidir. Bu objeler, ölümden sonra hayata inanan Mısır halkı için, Tanrı'nın kendilerine bahşedeceği lütuf ve koruma karşısında; şükran niteliği taşıyan hediyeler olarak liturjide yerini almıştır.

3.Kitab-ı Mukaddes Kaynaklı Sandalet Çeşitleri

Kitab-ı Mukaddes kaynaklı diğer birçok kıyafette olduğu gibi, sandalet tasvirlerinde de, İbranicilerin komşu çevre kültürlerden etkilendikleri ve özellikle Yunan ve Roma tarzı sandaletleri giydikleri bilinmektedir.

Sandaletlerin en çok tercih edilen tiplerini belirleme adına Homeros Yunan mitolojisinde ayakkabı için üç göndermede bulunur¹⁵. Bu bağlamda en çok tercih edilen sandaletler; υποδηματα/ ypodimata/ayakkabı (tarlada çalışmak için), σανδαλα/sandalia/sandalet (aristokratlar tarafından giyilen), πέδιλα/pedila/sandalet (sıradan) şeklindedir.

Musa'nın sandaletlerinin tarihi gerçekliği ile bağlantılı olarak, 1964 tarihinde Masada'da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan sandaletlerin çalışma konusu adına büyük önemi vardır. Kalenin kuzey köşesindeki saray kalıntıları arasında bulunan ve bir kadına ait olduğu düşünülen sandaletler, Antik dönemde İbrani halkının giymiş oldukları sandaletlerinin biçimi hakkında bize bilgi verir. Kazılarda ortaya çıkartılan sandaletler, daha çok Romalı askerlerin giydikleri *caligae*¹⁶ tipinde olan sandalete benzemektedir (Baker, 1996: 196)¹⁷.

¹³ Bu tür bot/çizme görünümlü terakota vazolar ayrıca, Etrüsk, Hitit kazılarında da ortaya çıkarılmıştır. Geniş bilgi için bkz. (Haentjens, 2002:174).

¹⁴ Mısır edebiyatında da sandaletler, asa ile birlikte koruma, muhafaza etme, güç sembolü olarak asa ile birlikte anılır (Lichtheim, 1973:172, 208, 212).

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. (Haentjens, 2002:177).

¹⁶ Daha işli olan sandaletler örnekleri, Yunan örneklerinin geliştirilmiş halidir (Baker, 1996:199).

¹⁷ Araştırmacı Baker; Masada örneğinden yola çıkarak çalışmasında, Orta Doğu'da ve özellikle İbrani halkının ayaklarına giydikleri ayakkabılar üzerine çeşitli önermelerde bulunmuştur. 1. yüzyılda giyilen Helenistik dönem etkili sandaletler, hem ayakkabı hem sandalet izlenimi veren Yunan kompozit sandalet tipindedir. Bu dönemde ayakkabılara, ayakkabı dili de eklenir. 4. yüzyıldan itibaren, ayak parmaklarının yanına atılan ilmeğe dolanan ve ayak bileğine kadar keten ipe çapraz dolanan sandalet örnekleri görülmeye başlar (Baker, 1996:197-202).

Kitab-ı Mukaddes kaynaklı Bizans resim sanatında en çok tasvir edilen sandaletler aşağıdaki gibidir¹⁸

Pedila: Bizans resim sanatı tasvirlerinde gerek Musa'nın ve diğer Kitab-ı Mukaddes kaynaklı kişilerin ayaklarında en sık karşılaşılan sandalet tipi *pediladır*. Pers kökenli olan en bu tip sandalet, en basit formdaki sandalettir. Pedila örneklerinin bazılarında, çapraz gelen ve baldıra kadar uzanan bir ip bağcık olması önemlidir (Resim: 4) (De Mello, 2009:266-267; <http://historyofsandals.blogspot.com/2010/12/krepis-crepida.html>).

Resim 4: En Basit Formu ile Pedila Tipi Sandalet Örneği. <http://historyofsandals.blogspot.com/2010/12/krepis-crepida.html> (Solda).

Resim 5: En Basit Formu ile Caligae Creidae/Krepis Tipi Sandalet Örneği <http://historyofsandals.blogspot.com/2010/12/krepis-crepida.html> (Sağda).

Crepidae/Krepis: Basit bir forma sahip olan diğer bir sandalet *krepis*, pedilanın başka bir varyasyonu olarak ortaya çıkar. Krepisler; yüksek tabanlıdır, topuk bölgesi çoğunlukla kapalı kalacak şekilde dizayn edilmiştir¹⁹ (DeMello, 2009, s. 68-69). Yunan kültür çevresinde Krepis olarak bilinen bu sandalet türü, Roma döneminde daha çok Romalı askerlerin giydiği bir sandalet türü *crepidae* olarak isimlendirilmiştir (Resim: 5).

¹⁸ Bizans; Roma'nın devamı olarak, kılık kıyafet geleneklerinde de Roma'ya bağlı kalmıştır. Roma döneminde *sandalet/solea* ve kapalı ayakkabılar *calceusu* yaygındır (Hermsen ve diğerleri, 2007: 273). Bunlara ek olarak Roma döneminde; *gallicae* (yağmurlu havada giyilen ahşap ayakkabı), *crepidae*, *carbatina*, *çizme* gibi çeşitli ayakkabılar da giyilmiştir. Bunlardan *caligae* tipi sandaleti genelde Romalı askerler tercih etmiştir (Baker, 1996:198).

¹⁹ Antik dönemde giyilen sandaletlerin biçim ve çeşitleri geniş bilgi için bkz. (Yue C. ve Yue D., 1997).

Caligae²⁰: 1. yüzyılda görülmeye başlayan *caligaeler*; daha çok Romalı askerlerin giydiği tabansız bir sandalet türüdür²¹. Ancak zenginlerin de başlangıçta bu tip sandalet giydikleri bilinir (DeMello, 2009: 69-70). Bu sandalet tipinde, parmaklar açıkta kalırken, çapraz ipler ayak bileklerinin üzerine kadar çıkar. 4. yüzyıldan itibaren, çiftçilerin ve öküz arabacılarının da bu tip sandalet giydikleri bilinir (Resim: 5) (Pickup ve Waite, 2018).

4. Antik Yunan ve Roma Toplumlarında Sandalet ve Çıplak Ayak ile İlgili Kavramlar

Sandalet, yukarıda da belirtildiği gibi Doğu kökenlidir. Ancak birçok varyasyonu, Yunan ve Roma kültür çevresinde şekillenmiştir. Ayağa giyilen sandalet ve diğer ayakkabılar; Yunan ve Roma dönemi sosyal hayatın göstergesi olması adına önem taşımaktadır.

Roma döneminde ayağa giyilen ayakkabının rengi ve türü, sosyal statüyü belirlemesi adına toplumda bir prestij göstergesidir. Örneğin, asilzadeler genelde arkasında aya benzer bir süs olan kırmızı ayakkabılar giyerken, kölelerin yalın ayaklı oldukları bilinmektedir (Baker, 1996, s. 198). Roma devlet geleneklerini devam ettiren Bizans saltanat ailesine bakıldığında, mor ve kırmızı renkli sandalet ve ayakkabıların imparatorlar ve aristokrat sınıfa özgü olması dikkat çeker. Bizans soylu kadınlarının da çoğunlukla inci ve değerli taşlarla bezeli sandalet ve ayakkabı tercih ettikleri gözlemlenir²² (Corbin ve diğerleri, t.y. :7).

Diğer taraftan çalışma kapsamında ele alınan diğer bir kavram, çıplak ayağa yüklenen kutsiyet ile ilgilidir. Sandalet kadar çıplak ayak da, Roma-Yunan-Bizans toplumlarında hem sosyolojik hem de spiritüel manada bir atribü olma özelliği göstermiştir. Sandalet; dünyevi manada bir prestij göstergesiyken, çıplak ayak kendinden önceki dönemlerde de olduğu gibi Yunan-Roma-Bizans dönemlerinde de ruhani manada bir değer taşımıştır. Roma devlet geleneğinde kralların çıplak ayaklarına ilahi bir gönderme vardır. Örneğin Prima Porta Augustus heykelinde, Augustus'un ayakları çıplaktır. Bu geleneğin temellerinde, Roma tanrılarının ço-

²⁰ Daha kapalı çizme ya da bot izlenimi veren caligaelere ise *calceus* denir.

²¹ Kapadokya epik destanı *Digenis Akritas*'da bize Roma dönemi asker kıyafetleri hakkında bilgi verir. Akritas'ta tozluklu bot ya da askeri çizmeler ile karşılaşılır (D'amato, 2013:79). Bu askeri botlar Kapadokya freskolarında da yer alır. Örneğin *Υποδηματα*/Digenis'in ejderha, kartal motifli botları vardır.

²² Örneğin 6. yüzyıla tarihlenen Ravenna San Vitale Bazilikası Theodora panelinde; Theodora; kırmızı ve taş ayakkabılar ile tasvir edilirken, yanındaki kadınlar ise kırmızı renkli ayakkabılar ile tasvir edilmiştir.

ğunun çıplak ayaklı olması gerekçesi aranmalıdır²³. Çıplak ayağa yüklenen kutsiyeti; Roma döneminde başlayıp Bizans döneminde de devam eden *proskynesis*²⁴ geleneğinde de bulmak mümkündür. Ancak Bizans toplumunda görülen proskynesis geleneği, Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olması adına farklılıklar içerir. Ayak yıkama ve meshetme; Kitab-ı Mukaddes'te önemli ve kutsiyet yüklü bir ritüeldir.²⁵ Bu gelenek; Bizans aristokrat ve soylu ailelerinde de görülür. Bizans saray törenlerinde, imparatorların İsa'nın ayağına kapanmış olarak tasvir edilmesi sanata da yansır²⁶. Bizans toplumunda ayak ve özellikle çıplak ayak ile ilgili bu ritüellerin hem çok tanrılı dönem hem de Kitab-ı Mukaddes'te bahsi geçtiği gibi Musa'nın Yanan Çalı önünde, Tanrı tarafından sandaletlerini çıkarmasını istemesi kavramları ile bağlantısı vardır.

5. Ayakkabı-Sandalet-Çizme ve Çıplak Ayak ile İlgili Olarak Kilise Görevlilerin Görüşleri

Gerek Doğu ve gerekse Batı resim sanatında, çıplak ayak²⁷ ve ayakkabı tasvirli figürlerde dönemlere ve bölgelere göre farklı yorumlar gözlemlenir. Bu yorum farklılıklarını etkileyen birçok etken vardır.

Erken dönem kilise babalarının görüşleri de dikkate alınarak, kilisenin öğretileri ve söylemleri Hıristiyan resim sanatının tasviri üzerinde etkili olmuştur. Resim sanatı üzerinde etkili olan erken dönem önemli birkaç kilise babasının, çıplak ayak ve ayakkabı ile ilgili olarak görüşleri şu şekildedir²⁸.

²³ Diğer taraftan; uzun çizme ile tasvir edilen figürlerde farklı yorumlar gözlemlenir. Çizmeli tasvir edilen figürler; tanrısallık, şeytan ve diğer olağanüstü varlıklar ya da kişinin ölüm sonrası durumu gibi farklı birçok kavram ile bağlantılıdır (Baker, 1996:198).

²⁴ Kral, komutan, dini ve ruhani liderlerin ayaklarını öpme geleneğidir.

²⁵ Örneğin; Maria Magdalena İsa'nın ayaklarını mesheder. Matta İncili'nde; Üç Kâhin Kral İsa'nın ayaklarını öper. Son Akşam Yemeği öncesi İsa, Havarilerin ayaklarını mesheder/yıkar.

²⁶ Ancak dikkat çeken bir nokta vardır ki, Paleologos dönemine kadar, Batı örneklerinden farklı olarak kişiler, İsa ve diğer kutsal isimlerin ayaklarına direk olarak temas etmiş vaziyette tasvir edilmezler.

²⁷ Araştırmacı Pestille; çıplak ayak ikonografisinin, erken dönem Hıristiyan inancı ile bağlantılı olduğunu savlar. Floransa Santa Maria del Carmine şapelinde yer alan Masacio'nun *Haraç Parası*²⁷ sahnesinden yola çıkarak, sahnedeki İsa ve Havarilerin çıplak ayakları üzerinde tartışmada bulunur ve çeşitli sonuçlara varır. Özellikle 11. yüzyıldan sonra çıplak ayaklı olmanın, keşişlerin fiziksel eksikliklerinin yüceltici ve ruhani bir özellik gösterdiğini savunur (Pestille, 2006:5-8).

²⁸ Çok tanrılı dönemde de çıplak ayak spiritüel olarak önemli bir yer tutmuştur. Örneğin Seneca; Yunan kiniklerinin hayatları ile ilgili örnek verirken, yalın ayaklı olmalarına dikkat çekmektedir (Zanker, 1995:129-130; 176-179).

İskenderiyeli Klement (153-217) *Pædagogus* isimli eserinde; kadınların ve erkeklerin ayakkabıları ve yalın ayaklı olma konularında açıklamalarda bulunmuştur. Kadınların narin varlıklar olduğunu belirten Klement, yalın ayaklı olmama ve doğa şartlarına uygun ayakkabılar giymeleri gerekliliğini ifade etmiştir. Kadınların uzun yolda dikişsiz ya da çivisiz sandaletlerin aksine, tabanları çivili ayakkabıları tercih etmelerini öğütlemiş ve özellikle renginin de beyaz olması gerekliliği üzerinde durmuştur. Diğer taraftan Klement, erkeklerin ayak giyimi için daha farklı görüşler ortaya koymuştur. Eğer bir askeri görevleri yoksa erkeklerin yalın ayaklı olmalarının daha elzem olduğunu belirtmiş ve çıplak ayaklı olmanın daha sağlıklı olduğunu da özellikle vurgulamıştır. Erkekler için yine kadınlara söylediği ifadeleri tekrarlamış ve eğer uzun yolculuk esnasında, yalın ayaklı olmak dayanılmaz bir durum alırsa, kadınlara tavsiye ettiği gibi, erkeklerin de ayakkabı giyebileceğine değinmiştir (Clemens Alessandrinus, t.y. :428-429).

Ioannes Khrisostomos da (398-404); ayakkabı ve sandaletler ile ilgili olarak görüş bildirir. Vaazlarında; imparatorlar ile din görevlileri arasındaki ilişkileri anlatırken, Bizans imparatorlarının devam ettirdiği eski bir Roma geleneği olan emperyal otoritenin ilahi kaynaklı olduğuna göndermede bulunur ve bu göndermeyi yaparken iki obje üzerinde durur. İlki hakikati temsil eden kemer, diğeri ise emperyal otorite ve gücü temsil eden sandaletlerdir (St. Chrysostom; t. y. :389). Khrisostomos; azizlerin ayaklarına ve üzerlerine giydikleri kıyafetlerin kıymetli olduğundan bahseder ve onlara ait bu röliklerin kutsal ve mucizevi değerleri olduğuna dair çeşitli örneklendirmelerde bulunur. Örneğin, Pavlus'un kıyafeti şeytanı kovarken, azizlerin ayakkabıları ise ateşi söndürebilmektedir (St. Chrysostom; t. y. :403). Ateş ile bağlantılı olarak özellikle *Fırında Üç Yahudi* kültüne gönderme yapar ve bu üç gencin ayakkabılarının ateşi ezdiğine/yendiğini söyler (St. Chrysostom; t. y. :442). Son olarak Khrisostomos öğrencilerine öğütte bulunurken, üstlerinde pelelerin ve ayaklarında sandaletleri olmadan kesinlikle pazar yerlerine gitmemeleri gerekliliğinden bahseder (St. Chrysostom, t. y.:186).

Aziz Jerome (347-420); aziz Eustokhium'a yazmış olduğu mektuplarında, ayakkabı ve sandalet ile ilgili görüş belirtmiştir; "...zincirler/metaller ile yüklenmiş, Havarilerin öğretilerini ihlal edercesine kadınlar gibi uzun saç bırakan, dağınık keçi sakallı ve soğuğa meydan okurcasına **yalın ayaklı** gördüklerinizi engelliyin. Bunların hepsi şeytanidir..." (St. Jerome, 1933:119).

4. yüzyılda yaşamış önemli bir Kapadokya kilise babası olan Aziz Basileios (330-379); bir Hıristiyan için uygun olan kıyafet tanımlaması yaparken, sandaletlerin mutlaka ucuz olması ve kişinin ihtiyacını karşılayacak şekilde dizayn edilmesi gerekliliğinden bahseder (Jerome, 1933:23, 135). Basileios; İsa'nın *İyi Çoban* sıfatı örneğinden yola çıkarak, Hıristiyan teolojisinde sandaletin önemi ve kutsiyetine gönderme yapar. Basileios, bu konu ile ilgili olarak şöyle bir ifade de bulunur; "...Efendimiz, sizin gittiğiniz yerden dönmenizi bekler. Önce üzerinize bir aba ko-

yar ve sonra bir yüzük takar ve bu ölüm kanını temizler ve ayaklarınıza **sandalet** bağlar ki, bu da sizi şeytanın yolundan uzak tutup, İncil'in huzuruna ulaştırır..." (Jerome, 1933:309).

6. Yanan Çalı Önünde Musa'nın Çıplak Ayak ve Sandaletlerini Örnekler Üzerinden Değerlendirme

Bizans resim sanatında; Musa'nın sandaletleri ve çıplak ayaklarına yapılan vurgunun başlangıcı, Kitab-ı Mukaddes Mısır'dan Çıkış 3:5; "...Tanrı fazla yaklaşma" dedi, "**çarıklarını/sandaletini çıkar**. Çünkü bastığın yer kutsaldır."²⁹ ifadesi ile bağlantılıdır.

Ancak aynı referans Yeşu 5:15'te de "...O zaman Yeşu yüzüstü yere kapanıp ona tapındı. "Efendimin kuluna buyruğu nedir?" diye sordu. Rab'bin ordusunun komutanı, "**çarığını/sandaletini çıkar**" dedi, "Çünkü bastığın yer kutsaldır." Yeşu söyleneni yaptı."³⁰ belirtilmektedir.

Tasvir sanatında yer alan bu ikonografinin vazgeçilmez elemanlarından birisi olan sandaletin sahnede yer alması ile ilgili olarak araştırmacıların çeşitli görüşleri vardır. Örneğin Weitzmann (1990:36); sandalet kelimesinin Septuagint kaynaklı olduğunu ve "*ὑποδήματα*" ifadesinin sandalet anlamında kullanıldığını belirtir ve özellikle sandaletin tasvirine yönelik özel vurgunun, Vat. Gr. 746'daki kitap resmi örneğinde yer aldığını savunur. Diğer taraftan Sperber sahnenin tasviri konusunda farklı bir görüş ortaya koyar. Sperber; Mısır'dan Çıkış bölümünde "*sandaletler*" ifadesi kullanılırken, Yeşu 5:15'te "*sandalet*" olarak geçtiğini belirtir. Sperber; sandaletin tekil-çoğul olarak tasvir sanatında yer almasının nedenleri üzerinde durmuştur. Kitab-ı Mukaddes'in Vulgata³¹ kopyasında sandaletin tekil olarak ifade edildiğini ve resim sanatında yer alan *Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken* sahnesinin bu nedenle İbrani değil, Latince ve Yunanca çeviri Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olduğunu savunur. Sperber'in bu görüşünü; sahnede Musa'nın sandaletlerinden birisi ayağında iken, diğerini çıkarması görüşü ile destekler (Sperber, 2006:56-58). Sperber'in bu görüşüne kısmen katılmak mümkündür ancak farklı bölge ve dönemlerde tek ya da her iki ayağın çıplak tasvir edildiği göz önünde

²⁹ Musa'nın Kitab-ı Mukaddes referanslı olarak ayakkabılarını, kutsal mekâna girdiği için çıkarması gerekliliği Kuran-ı Kerim'de de refere edilmektedir. "*Muhakkak ki ben senin Rabbinim; haydi pabuçlarını çıkar! Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın*". Tâhâ Suresi 12. Ayet.

³⁰ Kitab-ı Mukaddes'te Musa ve Yeşu'nun sandaletlerinin Türkçe çevirisinin hemen hemen tüm nüshalarında, "*çarık*" kelimesi ile ifade edildiği gözlemlenir.

³¹ Mısır'dan Çıkış 3:5'in; "...at ille ne ad propies inquit hue solve **calciamentoem** de pedibus tuis..." ile Yeşu 5:15 "...solve inquit **calciamentum** de pedibus tuis..." ifadeleri ile sandalet, tekil ve çoğul kullanılmıştır.

bulundurulursa, sadece Septuagint ya da Vulgata kaynaklı bir ikonografi demek için de temkinli olmak gerekir.

Diğer taraftan konu kapsamında ele alınan, “*Musa'nın Sandaletleri*” dönem ve bölgelere göre farklı yorumlar ile tasvir edilmiştir. Yukarıdaki bölümlerde bu çeşitliliği etkileyebilecek nedenler üzerinde durulmuş ve bu bölümde, Musa'nın sahnede yer alan sandaletleri, örnekler üzerinden değerlendirilmiştir.

Sahnenin³² günümüze gelebilen en erken tarihli duvar resmi örneklerinden birisi, 3. yüzyıla tarihlenen Suriye Dura Europos sinagogunda görülür. Dura duvar resmi örneğinde sahne, panel dar ve Tevrat nişinin sağ üst köşesinde dikey bölümlerden birinde portre panel olarak isimlendirilen bölüm yüzeyinde yer alır (Resim: 6). Örnekte iki sahne (Musa'nın 10 Emir Tabletlerini Alması ile Sandaletlerini Çıkarması) birlikte verilir. Panelde; *Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken* sahnesi, ayrı bir sahne olarak değil, Yanan Çalı önünde duran Musa'nın hemen yanında yer alan çizme/botları ile verilmeye çalışılmıştır.³³

³² Çalışma kapsamında ele alınan örnekler; duvar resmi-mozaiik, kitap resmi ve ikona olarak kısıtlanmış ve dönemseller ve bölgesel farklılık adına önem taşıyan örnekler değerlendirme kapsamına alınmıştır.

³³ Buna benzer bir ikonografi, Vatikan kütüphanesinde muhafaza edilen Cod. Gr. 699'daki Musa ve Yanan Çalı örneğinde de görmek mümkündür. Aynı şekilde, Musa'nın Tanrı'nın isteği üzerine sandaletlerini çıkarması ikonografisi, Musa'nın hemen yanında duran çizmeleri ile verilmeye çalışılmıştır (Weitzmann, 1990: 35-36). Aralarında oldukça geniş bir zaman aralığı olan iki örnekte, benzer iki çizme ayrıntısının olması önemlidir.

Resim 6: Yanan Çalı Önünde Musa Sahnesi, Dura/Europos Sinagogu, Duvar Resmi, 3. Yüzyıl (Sperber, 2006: 57).

Çizme imgesi için Weitzmann (1990:34-35); Kraeling'e gönderme yaparak, çizme imgesinin genelde çoban ve çiftçilerin giydiği *caligae*³⁴ tipi sandalet olabileceğine atıfta bulunur ve özellikle Davud'un sürüsünü otlatırken ve harp çalarken giydiği *caligae* tipi sandalete benzetir ve böylece çizmelerin Doğu kökenli olamayacağına vurgu yapar³⁵.

³⁴ Caligae tipi sandaletler yukarıda da üzerinde durulduğu gibi daha çok Romalı askerler tarafından giyilmiştir. Weitzmann'ın; Davud'un pastoral kıyafetli tasvirlerine atıfta bulunarak, çiftçiler ile bağlantı kurmasına bu bağlamda katılmıyoruz. Bilindiği üzere Davud, İsrailoğullarının asker kökenli olan ilk kralıdır ve tüm tasvirlerinde askerlikle özdeşleşmiş olan *caligae* tipi çizmeleri ile tasvir edilmiştir. Kitab-ı Mukaddes Yeşaya 9:5'te; "Çünkü cenkte **çizme** giyenlerin bütün **çizmeleri** ve kanda yuvarlanmış esvap yakılacak, ateşe yem olacak." belirtildiği gibi 'cenk' yani savaş anında 'çizme' giymeye özel bir vurgu vardır. Buradan da anlaşılacağı üzere, çizme biçimli *caligae*ler, çiftçilerin giydiği değil, daha çok askerlerin giydiği bir sandalet çeşididir.

³⁵ Weitzmann; sahnede Musa'nın kıyafetlerinin kökeni hakkında çeşitli yorumlarda bulunurlar. Musa'nın üzerindeki kıyafetin Pers etkisi gösterdiğini söyleyen araştırmacılar, sandaletleri/çizmeleri için Doğu etkili olamayacağı görüşünü savunurlar. Geniş bilgi için bkz. (Weitzmann, 1990: 36).

Resim 7: Yanan Çalı Önünde Musa Sahnesi, Via Latina Katakombu, Duvar Resmi, 4. Yüzyıl (Sperber, 2006: 57).

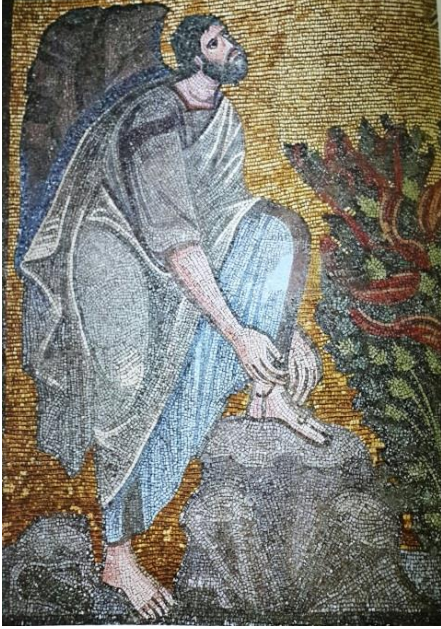
4. yüzyıla tarihlenen Via Latina Katakomp örneğinde sandalet, Dura örneğinde olduğu gibi çizme izlenimi veren ve ayak bileğinin üzerinde bağlanan caligae tipindedir (Resim: 7).

Resim 8: Musa'nın İşleri Siklusu, Roma Santa Sabina Bazilikası Ahşap Kapı Kanadı, 5. Yüzyıl, <http://www.rome101.com/Christian/Sabina/>

Diğer taraftan duvar resmi örnekleri içerisinde yer almamakla birlikte, 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Roma Santa Sabina Bazilikası ahşap kapı kanatlarında yer alan *Musa'nın İşleri* panelinde, *Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken* sahnesi yer almaz ancak, parmak arası keten ip ile bağlanan pedila tipi sandalet ile tasvir edildiği gözlemlenir. Santa Sabina örneği, Musa'nın erken dönem tasvirlerinde, ayağında en çok yer alan sandalet tipi olan pedilanın, ilk görülen örneklerinden birisi olması adına önemli bir yere sahiptir³⁶ (Resim: 8).

³⁶ Santa Sabina kapısında yer alan Musa tasviri Klasik Dönem etkili olması ile de dikkat çeker (Revel-Neher, 1992: 46-47).

Resim 9: Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken Sahnesi, Sina Azize Katherina Manastırı Bazilikası, Mozaik Pano, 6. Yüzyıl. (Weitzmann, 1965, Pl. CXXVI) (Solda).

Resim 10: Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken Sahnesi, Ravenna San Vitale Bazilikası, Mozaik Pano, 6. Yüzyıl. (Hatice Demir Arşivi, 2017) (Sağda).

I. Iustinianos (527-565) dönemine ait iki örnek; Sina Azize Katherina ve Ravenna San Vitale Bazilikası mozaik pano örneklerinde, Musa'nın sandaletlerinde farklı yorumlar ile karşılaşılır. Sina Azize Katerina Manastırı bazilikası mozaik pano örneği; kilise apsisine³⁷ açılan zafer kemer köşelikleri üzerinde, üst düzey iki

³⁷ Aynı döneme tarihlenen Sina ve Ravenna örneklerinde sahnelerin bema da yer alması ile Dura örneği bu bağlamda benzerlik göstermektedir (Weitzmann, 1990: 35). Weitzmann; Dura örneğindeki Tevrat nişi ile kilise apsi üzerinde yer alan *Yanan Çalı Önünde Musa Sandaletlerini Çıkarırken ve 10 Emir Tabletlerini Alırken* sahneleri üzerinden bir değerlendirme yapmıştır. Dura Europos sinagogundan sonra, Sina Azize Katherina bazilikası apsis kemer üzeri ve yine aynı yüzyıla tarihlenen Ravenna San Vitale koro kemer köşeliğinde yer alması üzerinden ikonografik bir çözümlmeye gitmiş ve bema ve bema ya yakın bölümde yer alan bu sahneler ile Eskatoloji arasında bağlantı kurmuştur. Weitzmann; apside yer alan İsa tasvirinin aslında İsa'nın ikinci kez geleceği ile bağlantılı olduğunu ve bu bağlamda eskatolojik bir önem taşıdığını ifade eder. Bu bağlamda Musa'nın da bema alanında tasvir edilmesinin Epifani/Teofani olarak değerlendirir ve gerek İsa ve gerekse Musa'nın apsis alanında tasvir edilmesi konusunda ortak bir neden arar (Weitzmann, 1965:14-16). Bu örneklere; 15.

pencere ile iki ayrı panoya ayrılan *Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken* (sol), *Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken* (sağ) şeklinde iki ayrı pano olarak karşımıza çıkar (Resim: 9). Sahnede yer alan sandaletler, pedila tipi sandalet örneğine benzemektedir. Bu sahnede yer alan Musa'nın sandaletleri, aynı kilise apsisinde yer alan *Başkalaşım*³⁸sahnesindeki üç havari Yakup-Petrus-Yuhanna'nın ayağındaki sandaletler ile aynıdır. İsa'nın sandaletlerinde altın rengi bir konturlemeye gidildiği gözlemlenir. Ancak sahnede asıl dikkat çeken nokta, Musa ve İlyas'ın çıplak ayaklı olmasıdır.³⁹

6. yüzyıla tarihlenen diğer bir örnek Ravenna San Vitale Kilisesi'nde sahne, kilisenin koro bölümü sol tarafta kemer düzenlemeleri ikinci seviyedeki dar uzun pano üzerinde yer alır (Resim: 10). Sahnede Musa'nın sandaletleri parmak arası keten bağcıklı (pedila) olması adına, Sina örneği ile benzerdir ancak yukarıda da değinildiği gibi, bağcıklarının ayak bileğinde tıpkı ankh⁴⁰gibi bağlanması ile Sina örneğinden ayrılır.

11-12. yüzyıllara tarihlenen Venedik San Marco Bazilika mozaik örneğinde⁴¹, Musa'nın sandaletleri, Roma kökenli bir sandalet olan caligae tipindedir (Resim: 11).

³⁸ Weitzmann; apsis zafer kemeri üzerinde yer alan *Yanan Çalı Musa Sandaletlerini Çıkarırken* ve *Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken* sahnelerinin apsis üzerinde yer alması nedenleri arasında çok kuvvetli olmamakla birlikte bazı önermelerde bulunur. *Musa'nın Sandaletlerini Çıkarırken* sahnesi üzerinde yer alan pencereden her ne kadar görünmese de, Musa'nın 10 Emir Tabletleri'ni aldığı *Ras Safsafa Dağı* arkasında *Gebel Musa'nın* ve *Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken* sahnesinin arkasında ise *Yanan Çalı Şapeli'nin* yer aldığını belirtir (Weitzmann, 1965:15).

³⁹ Başkalaşım sahnesinin tüm örneklerinde, sandalet tasvirinde bir ortak tasvir gözlenmez. İsa, Musa, İlyas çıplak ayaklı olabilecekleri gibi, sandaletli de tasvir edilmişlerdir. Sina örneğinde, Musa ve İlyas'ın çıplak ayak ile tasvir edilmesi konusunda en önemli etken, Tanrı'nın Musa'dan burada sandaletlerini çıkarmasını istemiş olması olmalıdır. İsa'nın sandaletli tasvir edilmesindeki neden arasında ise Teofani ya da Başkalaşım aşamasını henüz tamamlamamış olması etkili olmalıdır.

⁴⁰ Bkz. Resim: 1 ve 2.

⁴¹ San Marco Yaratılış siklusu tasvirlerinde yer alan Musa siklusu tasviri, Cotton Genesis'teki minyatür tasvirini anımsatması adına da önemli bir yere sahiptir (Demus, 1964:71).

Resim 11: Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken Sahnesi, Venedik San Marco Bazilikası, Mozaik Pano, 11-12. Yüzyıllar.

http://atom.doaks.org/atom/uploads/r/image-collections-and-fieldwork-archives-dumbarton-oaks-research-library-and-collection-2007-pre-sent/b/0/b0b31b2d18b83b254eda95b191b8c6c6ad6e7171711fed29eaead6164f49ab04/_var_tmp_Digital_Objects_MSBZ009_NorthAdriatic_SanMarco_jpegs_U838094.

14. yüzyıl Kariye Müzesi parakklesion bölümünde yer alan örnekte, kemer köşeliği yüzeyinde iki sahne birlikte verilmiştir (Resim: 12). Panoda ana tema Yanan Çalı önünde çıplak ayaklı duran Musa'dır. Sandaletlerini Çıkarma sahnesi tam olarak verilmemiştir. Çünkü bu sahneyi önemli yapan önemli bir ayrıntı vardır. Yanan Çalı içerisinde bir mandorla içerisinde kucağında İsa tasviri ile Meryem tasviri yer alır. Kariye örneğinde asıl vurgulanmak istenen Meryem'e yüklenen Eski Ahit kaynaklı bir sıfat olan *Yanan Çalı* unvanıdır⁴². Bu nedenle Musa'nın sandaletlerini çıkarırken tasviri tam verilmemiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

⁴² Meryem'e yüklenen Eski Ahit Kaynaklı Sıfatlar geniş bilgi için bkz. (Demir, 2018:36-49).

Resim 12: Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken Sahnesi, İstanbul Kariye/Khora Müzesi, Parakklesion, Duvar Resmi, 14. Yüzyıl, (Hatice Demir Arşivi, 2018).

15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başına tarihlenen Kıbrıs Aziz Yohannes Lampa-distis Kalopanayiotis Manastırı ya da Latin şapeli olarak bilinen kilise apsisine açılan sol köşelikte *Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken*, sağda ise *Musa Sandaletlerini Çıkarırken* sahneleri yer almaktadır⁴³ (Stylianou A, ve Stylianou J. A., 1997: 312-318). Sahnede Musa'nın caligae tipi sandalet ile tasvir edildiği gözlemlenir (Resim: 13).

Bizans el yazması kitap resmi örneklerinde gerek sandaletin biçimi ve gerekse sahenin diğer ikonografik elemanları konusunda bir homojenlik gözlemlenmez. *Cosmas Indicopleustes'in Hıristiyan Topografyası*'nın Vatikan Kütüphanesi'nde muhafaza edilen 9. yüzyıl44 kopyası Vat. gr. 699, fol. 45r ve 11. yüzyıl Sina kopyası, Sinai Cod. 1186, fol. 101v'de ki *Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken* sahneleri-

⁴³ İkonografi; Bizans etkisi taşırken, teknik ve çerçeveleme de İtalyan Rönesans etkisi gözlemlenir. Apsis üzerindeki üçgen alınlıkta ise Eski Ahit kaynaklı *İbrahim'in Konukseverliği* sahnesi yer alır (Stylianou A, ve Stylianou J. A., 1997: 312-318).

⁴⁴ 9. yüzyıla tarihlenen başka bir kitap resmi örneği Naziansuslu Gregorios'un Homilileri'nde fol. 438v. Hezekiel'in Rüyası tasvirinde, Hezekiel'in sandaletleri de, Ravenna San Vitale örneğindeki Musa'nın bağıcıklı caligae tipindeki sandaletleri ile aynı tiptedir. Geniş bilgi için bkz. (De La Ferté, 1981: 300).

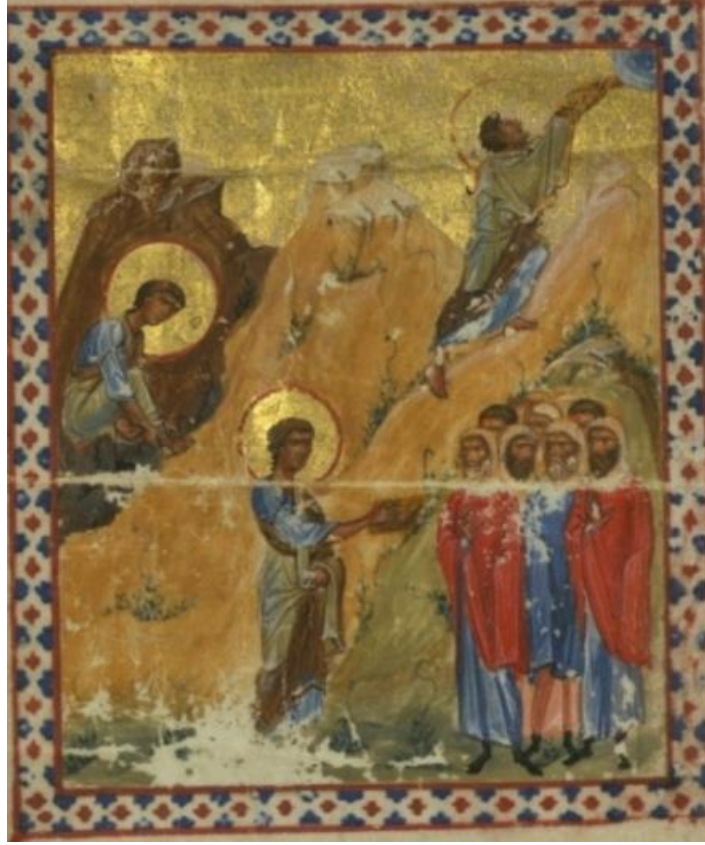
nin ikisinde de Musa'nın sandaletleri caligae tipindedir. Ancak her iki sahnede dikkat çeken nokta, Musa'nın her iki ayağında da sandaletleri ile tasvir edilmiş olmasıdır. Bu noktada yukarıda da ele alındığı gibi, sahnenin tasvirini oluşturan ikonografik ayrıntıda, Septuagint kökenli Mısır'dan Çıkış 3:5 ve Yeşu 5:15'te bahsi geçtiği gibi "sandalet" ve "sandaletlerini" çıkarma gerekliliğine bağlı kalınmamıştır.

Resim 13: Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken Sahnesi, Kıbrıs Aziz Yohannes Lampadistis Kalopanayiotis Manastırı/Latin Şapeli Apsisi, Duvar Resmi, 15. yüzyıl sonu 16. Yüzyıl Başı (Stylianou A, ve Stylianou J. A., 1997: 312-318).

10. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ve Leo İncili olarak da bilinen Reg. Gr. 1B45 (Biblia Vetus Testamentum Reg. Gr. 1B BAV) fol. 46v'de örneğinde, Musa'nın ayakları oldukça küçük tasvir edilmiştir. Sandaletlerinin biçimi tam olarak anlaşılmasa da, parmak arası tipte olan pedilayı anımsatmaktadır. 10. yüzyılın ikinci yarısında üretilen Paris Psalter (Paris, Bibliothèque Nationale, cod. gr. 139) örneğinde fol. 422v'de sadece *Musa'nın 10 Emir Tabletlerini Alırken* sahnesi yer alır. Ancak sahnede yer alan Musa'nın sandaletleri, yine parmak arası keten bağcıklı pedila geleneğini bozmaz.

⁴⁵ Minyatürlerde 5. ve 6. yüzyıl etkisi vardır. Paris Psalter minyatürleri ile benzerlik içermesi adına da önemlidir (Grabar, 1967:135, 169).

Resim 14: Yanan Çalı Önünde Musa Sandaletlerini Çıkarırken ve Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken. 11. Yüzyıl, Konstantinopolis, 9.1*11.7 cm. W.530.B.

http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W530B/data/W.530.B/sap/W530B_000001_sap.jpg (© Walters Art Museum).

11. yüzyıla tarihlenen ve Walters Sanat Müzesi'nde muhafaza edilen tek yapraktan oluşan minyatür örneğinde, iki sahne (Yanan Çalı Önünde Musa Sandaletlerini Çıkarırken ve Musa 10 Emir Tabletlerini Alırken) birlikte verilmiştir⁴⁶

⁴⁶ Örnekte; *Musa Sandaletlerini Çıkarırken* ve *10 Emir Tabletlerini Alırken* sahnesi üst kısımda yer alırken, alt bölümde *Musa İsrail Halkını Eğitirken* sahnesi yer alır. Psalm 77-78'e (...Benim kanunlarımın kulak verin...) gönderme yapan sahneler, aristokratik öğretiler içeren Psalter örnekleri içerisinde değerlendirilir. Bu tür Psalter örneklerinde, Musa ve 10 Emir ile ilgili göndermeler yapmak önemlidir. Musa'nın Sandaletlerini Çıkarması ve 10 Emir Tabletlerini alması sahneleri Kitab-ı Mukaddes Mısırdan Çıkış 3:5 ve 31:18 ile bağlantılıdır. Halkı, tabletler ile bilgilendirmesi bölümü ise bu iki epistoda değil 19:7'de ele almır. Geniş bilgi için bkz. (Vikan, 1973: 109).

(Resim: 14). Sahnede, Musa'nın bir eliyle sandalet ipini tuttuğunu gözlemlenir. Bu bağlamda Walters Sanat Müzesi örneği, yukarıda da değinildiği gibi M. Ö. 300'lere dayanan Masada arkeolojik kazılarında ele geçirilen caligae tipi örneğini doğrulama adına önemli bir örnektir.

Resim 15: Musa Sina Dağında, Cod. 8, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, İstanbul 12. Yüzyıl. (Rice, 1954: 344).

12. yüzyıla ait diğer bir el yazması örneği, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Cod. 8'de yer alan ve *Musa Sina Dağı'nda* olarak bilinen kitap resmi örneğidir (Resim: 15). Cod. 8 örneğinde olduğu gibi, sahnenin bazı örneklerinde Musa'nın ayakları tasvirde gösterilmez.

Çalışma kapsamında ele alınan son iki örnek; 13. yüzyıla tarihlenen Sina ikona koleksiyonuna ait iki ikonadır (Resimler: 16 ve 17). Her iki örnekte yer alan sandaletler, pedila tipindedir. Ancak örneklerden dikkat çeken 16. şekilde yer aldığı gibi Yanan Çalı'nın içerisinde yer alan Meryem tasviridir. Bizans resim sanatı kapsamında, *Yanan Çalı Olarak Meryem* unvanı, Eski Ahit kaynaklı olarak, Meryem'e yüklenen önemli bir sıfattır. Bu bağlamda, *Musa Yanan Çalı Önünde Sandaletlerini Çıkarırken* sahnesi, Teofani'nin⁴⁷ başka bir yorumu olarak karşımıza çıkar. Araştırmacı Kessler (1992: 54); Meryem'in sahnede yer almasına bir gerekçe

⁴⁷ Teofani için Ayrıca ikona için bkz. (Mouriki, 1992: 174).

sunar. Eski ve Yeni Ahit arasında bir köprü niteliğinde olan sahnede Meryem'in yer alması, İsa'nın geleceğine dair önemli bir göndermedir.

Resim 16: Yanan Çalı Önünde Musa Sandaletlerini Çıkarırken Sahnesi, Ahşap Üzerine Tempera Tekniğinde İkona, Azize Katherina Manastırı, [Sina Dağı Keşif Gezisi Koleksiyonu Michigan-Princeton-İskenderiye]. <http://vrc.princeton.edu/sinai/files/original/6594/0324.jpg> (Solda).

Resim 17: Musa Sandaletlerini çıkarırken, Ahşap Üzerine Tempera İkona, 92*64 cm. Sina Manastırı, 13. Yüzyılın ilk yarısı. (Evans ve Wixom, 1997: 380) (Sağda).

Sonuç

Bu çalışmada Bizans resim sanatı kapsamında “*Yanan Çalı Önünde Musa'nın Çıplak Ayak ve Sandaletleri*” sahnesinde Musa'nın sandaletleri ve çıplak ayakları üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışma kapsamında, sahne birkaç bakımdan ele alınmıştır. Bunlardan ilkinin, Kitab-ı Mukaddes'te yer alan çıplak ayak ve sandalet kavramları amaçlarına göre sınıflandırılması oluşturmaktadır. Daha sonra bu sınıflandırmadan yola çıkılarak, İbrani toplumunun çıplak ayak ve sandalet ile ilgili gelenek ve inançları üzerinde etkili olabilecek nedenler irdelenmiştir. Çok tanrılı dönem inanç sistemleri, erken dönem kilise babalarının sandalet ve çıplak ayak ile ilgili görüşleri ve Kitab-ı Mu-

kaddes'in farklı dillerdeki çeviri kopyalarının ikonografi üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur.

Kitab-1 Mukaddes'te gerek sandalet ve gerekse çıplak ayak birçok önemli gönderme ile çeşitli mesajlar içermektedir. Sandalet ve çıplak ayak kavramları Kitab-1 Mukaddes'te sadece Musa ile değil, Davud, Yeşu, Yeşeya, Rut, Süleyman ve hatta İsa ile anılmaktadır.

Kitab-1 Mukaddes'te sandalet ve çıplak ayak, hem dünyevi hem de ruhani bir özellik göstererek, katlı semboller ve öğretiler içermektedir. Bu katlı semboller arasında; sandaletin, ağıt anında ayağa giyilmemesi eylemi olabileceği gibi, bir rüşvet hatta hükümlanlık atribüsü olması gibi örnekler de yer alır. Kitab-1 Mukaddes'te çıplak ayak ve sandalet ile verilmek istenen öğretilerin yeri, erken dönem kilise babaları tarafından dikte edilerek, sağlamaştırılmıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan sahnenin özeti şu şekildedir. Tanrı; Musa'nın sandaletlerini çıkarmasını istemiştir çünkü bastığı yer kutsal topraktır. Buradan anlaşılacağı üzere, sandalet dünyevi bir nitelik taşımaktadır ve Tanrı, kutsal topraklarda çıplak ayaklı olmasını istemiştir. Sandaletin dünyevi bir nitelik taşımasının yanında ruhani bir niteliği de söz konusudur. Sandalete yüklenen bu dünyevi ve ruhani niteliklerin ise İbrani halkının etkileşim halinde olduğu çok tanrılı dönemler ile de bağlantısı vardır. Tıpkı Kitab-1 Mukaddes'te olduğu gibi, çok tanrılı dönemlerde de, sandalet ve çıplak ayak birçok ikonografik gönderme içermektedir. Çıplak ayak daha çok kutsiyet ile ilgili iken, sandalet; hayat, hükümlanlık, yolculuk, hâkimiyet, adak, sunu gibi dünyevi temalar ile ilintili olmuştur. Ancak Mısır hiyeroglif yazısında da görüldüğü gibi ankh, sandalet bağı ile tasvir edilmiştir. Bu bağlamda sandalet, dünyevi ve ruhani hayat arasında bir köprü olma özelliğine de sahip olmuştur. Tanrı'nın, Yeşu ve Musa'ya olan uyarılarında da bu kavramı gözlemlemek mümkündür. Musa; Yanan Çalı'ya geldiğinde artık dünyevi hayattan başka bir boyut olan kutsal toprağa basmak üzeredir. Hatta bu kutsal toprağın adı, başka bir kutsal kitap Kuran'da açıkça *Tuva* olarak deklere edilmiştir. Yanan Çalı önünde duran Musa ikonografisi birçok kavramı da beraberinde içermektedir. Bunlardan en önemlisi, Tanrı'nın Musa'ya görüldüğü/seslendiği Teofani/Epifani ile ilintili olandır. Tanrı'nın, Musa'ya görüldüğü bu kutsal mekânda, Musa'nın ayaklarındaki dünyevi bir atribü olan sandaletlerini çıkarması gerekliliği salık verilmiştir.

Sonuç olarak, sahnenin tasvirinde, ana ikonografik eleman Musa'nın sandaletleridir. Sandaletlerinin tasviri, dönemsel ve bölgesel olarak bir homojenlik göstermez. Bunun nedenleri arasında, yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi, farklı kültür çevrelerinin etkileri büyüktür. Bu nedenle, sahnede yer alan çıplak ayak ve sandalet imgeleri farklı yorumlar ile tasvir edilmiştir.

Kaynakça

- Achrati, Ahmed. (2003). "Hand and Foot Symbolisms: From Rock Art to the Qur'ān". *Arabica*, 50 (4), s. 464-500. (E.T: 06.04.2018). <<https://www.jstor.org/stable/4057761>>
- Adair, Jennette. (2008). *Certain Aspects of the Goddess in the Ancient Near East (10.000-330 BCE)*. MA Dissertation. South Africa: University of South Africa. (E.T:01.05.2019). <<https://core.ac.uk/download/pdf/43165692.pdf>>
- Baker, Shane. (1996). "Losing a Shoe Latchet: Sandals and Footwear in the First Century", *Brigham Young University Studies*, 36 (3), s. 196-206. (E.T: 01.05.2019). <<https://www.jstor.org/stable/43044126>>
- Cannon, Joanna. (2010). "Kissing the Virgin's Foot: Adoratio Before the Madonna and Child Enacted, Depicted, Imagined.", *Studies in Iconography*, 31, s.1-50. (E.T: 04.02.2019). <<https://www.jstor.org/stable/23924976>>
- Corbin, Andrea, Horne, Allana, Kane, Erin (t.y.). *Clothing during the Byzantine Era*. (E.T:02.02.2019), <http://curriculumhistory.org/Studies_in_Curriculum_History_and_Educational_Philosophy/Byzantium_and_Education_files/Clothing%20in%20Byzantium.pdf>
- D'amato, Raffaele. (2013). "The Betrayal: Military Iconography and Archaeology in the Byzantine Paintings of the 11th–15th c. AD Representing the Arrest of Our Lord. *Weapons Bring Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*. (Ed. Lech Marek). University of Wrocław. Institute of Archaeology. s. 69-95. (E.T:02.01.2019), <<http://wratislavia.archeo.uni.wroc.pl/18-tom/5.pdf>>
- Demir, Hatice. (2018). *Bizans Resim Sanatında Meryem Kültü ve Müjde Sahnesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DeMello, Margo. (2009). *Feet and Footwear. A Cultural Encyclopedia*. California: Greenwood Press.
- Demus, Otto. (1964). *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*. Boston: Boston & Art Shop.
- El Or, Tamar. (2012). "The Soul of the Biblical Sandal", *On Anthropology and Style*. 114 (3). s. 433–445. ISSN 0002-7294, online ISSN 1548-1433. c_ DOI: 10.1111/j.1548-1433.2012. 01444.x

- Evans, C. Helen. & Wixom, William. D. (1997). *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843-1261*. New-York: Metropolitan Museum of Art.
- Grabar, Andre. (1967). *The Art of the Byzantine Empire Byzantine Art in the Middle Ages*. New York: Greystone Press.
- Gardiner, Sir, Allan, Henderson (1957). *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieoglyphs*. Oxford: Griffith Institute.
- Ginzberg, Louis. (2003). *Legends of Jews-I*. Philadelphia: The Jewish Publication Society.
- Güterbock, Hans, G. & Hoffner, Harry, A. (1997). *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Habas, Lihi. (2009). "A pair of sandals depicted on mosaic floors in the entrances of private houses and churches in Israel and Transjordan in the Byzantine period." *SOMA 2007 Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology*, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007. S.151-159. (E.T: 02.12.2018) <file:///C:/Users/win7/Downloads/SOMA2007_sandals.pdf>
- Haentjens, Ann, M., E. (2002). Ritual Shoes in Early Greek Female Graves. *L'Antiquité Classique*, 71. s. 171-184. (E.T: 03.11.2018), <<https://www.jstor.org/stable/41666901>>
- Hermesen, Sarah, Pendergast Sara, Pendergast, Tom. (2007). *Fashion, Costume, and Footwear through the Ages*. Thompson/Gale. <[https://fcaib.edu.ng/books/Home%20&%20Rural/%5BSara_Pendergast_Tom_Pendergast%5D_Fashion__Costume\(BookFi.org\).pdf](https://fcaib.edu.ng/books/Home%20&%20Rural/%5BSara_Pendergast_Tom_Pendergast%5D_Fashion__Costume(BookFi.org).pdf)>
- Hit-
titeLaws.<https://eedu.nbu.bg/pluginfile.php/743607/mod_resource/content/1/Hittite%20Laws.pdf>
- Homer. (2006). *The Iliad*, (Trans. Ian Johnston). Arlington, Virginia: Richer Resources Publications. <<http://intersci.ss.uci.edu/wiki/eBooks/BOOKS/GREEKS/Homer/The%20Iliad%20Homer.pdf>>
- Homer. *The Odyssey*, (Trans. Robert Fagles). Erişim adresi: <<http://www.boyle.kyschools.us/UserFiles/88/The%20Odyssey.pdf>>

- Kessler, Herbert, L. (1992). "Pictures Fertile with Truth": How Christians Managed to Make Images of God without Violating the Second Commandment. *The Journal of the Walters Art Gallery*, 49 (50), 53-65. E.T: (22.11.2018). <<https://www.jstor.org/stable/20169071>>
- Kramer, Samuel, Noah (1979). *From the Poetry of Sumer*. California:University of Californian Press.
- De La Ferté Etienne. C. (1981). *L'art de Byzance*. Éditions D'art Lucien Mazenod.
- Lichtheim, Miriam. (1973). *Ancient Egyptian Literature. Vol. II. The New Kingdom*. California: University of California Press.
- Mouriki, Doula. (1992). A Pair of Early 13th-century Moses Icons at Sinai with the Scenes of the Burning Bush and the Receiving of the Law. Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990) • Σελ. s.171-184.(E.T22-.11.2019). <<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/4690/4466.pdf>>
- Nacht, Jacob. (1915). "The Symbolism of the Shoe with Special Reference to Jewish Sources.", *The Jewish Quarterly Review, New Series*, (6), 1, s. 1-22. (E.T: 10.09.2018). <https://www.jstor.org/stable/1451461?seq=1#metadata_info_tab_contents>
- Pestilli, Livio. (2006). "Apostolic Bare Feet in Masaccio's "Tribute Money": Early Christian and Medieval Sources.", *Notes in the History of Art*, 26 (1), 5-14. (E.T: 09.09.2018), <<https://www.jstor.org/stable/23207957>>
- Pickup, Sadie & Waite Sally. (2018). *Shoes, Slippers, and Sandals. Feet and Footwear in Classical Antiquity*. London: Routledge.
- Revel-Neher, Elisabeth. (1992). *The Image of the Jew in Byzantine Art*. Oxford: Pergamon Press.
- Rice, Talbot, David. (1954). *Byzantine Art*. Middlesex: Penguin Books.
- Shveka, Avi. (2012). "For a Pair of Shoes': A New Light on an Obscure Verse in Amos' Prophecy." *Vetus Testamentum*, 62 (1), s. 95-114. (E.T: 17.09.2018), <<https://www.jstor.org/stable/41583800>>
- Sperber, Daniel. (2006). "Moses' Shoes at the Burning Bush.", *Ars Judaica* 2, s. 53-58. (E.T: 12.08.2018), <https://www.academia.edu/38183024/Daniel_Sperber_Moses_Shoes_at_the_Burning_Bush_Ars_Judaica_2_2006_53-58>

- St. Basil (t.y.). *Saint Basil, The Letters*. (Ed. Roy, J. Defarrari). London: Willam Heinemann Ltd New-York: g. p. Putnam's Sons. (E.T:12.08.2018), <<https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L190.pdf>>
- St. Chrysostom (t.y.). St. Chrysostom: *On the Priesthood; Ascetic Treatises; Select Homilies and Letters; Homilies on the Statutes*. (E.T:12.09.2018), <http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/18191893,_Schaff,_Philip,_2_Vol_09_on_The_Priesthood,_Ascetic_Treatises,_EN.pdf>
- St. Clemens Alexandrinus. (t.y.). *The Instructor, Pædagogus*. (E.T: 04.07.2018), <[http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/01500207,_Clemens_Alexandrinus,_Paedagogus_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/01500207,_Clemens_Alexandrinus,_Paedagogus_[Schaff],_EN.pdf)>
- St. Jerome. (1933). *Select Letters of St. Jerome*. London: Willam Heinemann Ltd New-York: g. p. Putnam's Sons. (E.T:12.12.2018), <<https://ryanfb.github.io/loebolus-data/1262.pdf>>
- Stylianou Andreas. & Stylianou Judith. (1997). *The Painted Church of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
- Vikan, Gary. (1973). *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*. Princeton: Princeton University Press.
- Voiskounski, Natella. (2011). *The Icon Collection in the Tretyakov Gallery*: Moscow.
- Weitzmann Kurt. (1965). Introduction to the Mosaics and Monumental Painting. *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai* Andereg Fred., Forsyth, George, H., Ševčenko Ihor., Weitzmann Kurt (Ed.). Michigan: The University of Michigan Press.
- Weitzmann Kurt. (1990). The Pentateuch, Kessler, H., L. & Weitzmann Kurt. (Ed.), *The Frescoes of Dura Synagogue and Christian Art*. Washington D.C. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Wilkinson, Richard. (1994). *Reading Egyptian Art*. London: Thames and Hudson.
- Wright, Thomas. (1922). *The Romance of the Shoes. Being the History of Shoemaking in All Ages, Especially in England and Scotland*. London: C. J. Farncombe & Sons Ltd.
- Yue Charlotte. ve Charlotte David. (1997). *Shoes: Their History in Words and in Pictures*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Zanker, Paul. (1995). *The Mask of Socrates. The Image of the Intellectual in Antiquity*. Berkeley, Calif: University of California Press.